

Володимир ПИЦ, Володимир СТЕФІНІН

21 NOE0002E1 T -I DAAT A2 OI T AE A2AOAI DA1 I B
E P ANUEI AI I T OAI O2AEO OEDA I E

Здійснено теоретичний аналіз умов відтворення людського потенціалу за соціально-економічними й техніко-технологічними чинниками. Окреслено низку проблем і запропоновано напрями їхнього вирішення у стратегії формування суспільства із дієвим інституційним середовищем.

The theoretical analysis of terms of recreation of human potential is carried out in the cut of socio-economic factors. The row of problems is outlined and offered directions of their decision in strategy of forming of society with an effective institutional environment.

Дослідження чинників соціально-економічних умов відтворення людського потенціалу підтверджують, що людина перебуває під постійним впливом певного середовища, в якому діють різноманітні інститути (закони, норми, правила, звичаї тощо), що спрямовані на забезпечення та врегулювання суспільних відносин. З огляду на це можемо зазначити, що в розбудові вітчизняного постіндустріального суспільства важливу роль має відіграти розвинуте інституційне середовище, яке відповідатиме новим реаліям і вимогам, а також створить тверду основу для економічного зростання національної економіки та якісно розширеного відтворення людського потенціалу.

Про актуальність проблеми інституційних перетворень в умовах становлення нової економіки України можна перекопатись звернувши увагу на дослідження таких вчених, як Д. Богиня, О. Грішнова, Ю. Гава, В. Геєць, В. Голян, В. Замовець, С. Злупко, В. Онищенко, С. Пирожков, Й. Радецький, В. Скотт, О. Стефанишин, А. Чухно, В. Якубенко та ін.

В. Зимовець пояснює потребу інституційних перетворень трансформаційної економіки України відірваністю її від реалій абстрактних положень "економікс" про раціональність дій, доступність інформації тощо. На його думку, такі розбіжності між теорією та практикою особливо помітні в умовах відставання інституціональних змін від широкомасштабних реформ в Україні [1, с. 9].

В. Якубенко стверджує, що інституційних змін потребують лише вибіркові, конкретні сфери національної економіки, які є базовими для її розвитку [2]. В. Голян також доходить висновку, що інституціональна структура національної економіки не повністю відповідає новим викликам економічних перетворень, оскільки містить чимало системних суперечностей, що виникають через низьку адаптованість до сучасних ринкових реалій інститутів, які залишилися від командно-адміністративної системи централізованого управління, та через слабку здатність активно впливати у відтворювальний процес інститутів, породжених трансформаційними змінами [3, с. 6].

Отже, є підстави стверджувати, що вітчизняні інститути не виконують своїх основних функцій, а це уповільнює розбудову нової моделі суспільних відносин, яка базувалася б на принципах інноваційності та сприяла б якісно новому, розширеному відтворенню людського потенціалу.

Аналізуючи нинішні праці науковців, можемо зазначити, що всі вони схиляються до необхідності інституційних перетворень як у різних сферах національної економіки, так і в процесі відтворення людського потенціалу України зокрема, які мають відбутися на тлі сутнісних досліджень інституційного середовища.

В. Геєць розглядає масові громадські інститути як структури, які протидіють невиправданому втручання держави в економічні процеси, при цьому відбувається оцінка професійних та моральних якостей людей [4, с. 5].

Найбільш вдалий підхід запропонував В. Скотт – інститути розглядати як багатопланові структури тривалого використання, що містять інституційні елементи, соціальну діяльність і матеріальні ресурси. Причому автор зосереджує увагу на аналізі сутності трьох інституційних елементів: 1) регулювальної системи, 2) нормативної системи, 3) культурно-пізнавальної системи [5, с. 26]. З вищевикладеного можна зробити висновок, що інституційне середовище – це впорядкований набір інститутів, що встановлюють обмеження для економічних суб'єктів, які формуються і діють у межах нормативно-правової бази чи інших загальновизначених правил.

У цьому зв'язку розрізняють поняття "інституції" та "правила". "Правила" – це загально визначені й захищені розпорядження, що забороняють чи дозволяють індивідові певні дії, а "інститути" – відносно стійкі компоненти громадянського життя, що охоплюють: соціально визнані нормативно-ціннісні системи; еталони соціальної поведінки; форми організації соціальних зв'язків людей; функціональні органи керівництва і регулювання, що забезпечують кодифікацію соціальних норм і контроль за їхнім дотриманням, формулюють суспільні цілі та потреби й організують процеси їх реалізації [6, с. 7].

Одночасно не можна обминути і функцій, які виконують інститути: 1) регулювання поведінки людей, щоб вони не завдавали один одному шкоди або ж щоб ця шкода чимось компенсувалася; 2) мінімізація зусиль, які люди витрачають для того, щоб знайти один одного і домовитися між собою; 3) організація процесу передачі інформації або навчання.

Велика кількість інститутів поділяється на формальні й неформальні. У складі формальних інститутів України можна виокремити три найважливіші гілки влади: законодавчу, виконавчу та судову, а також другорядні – профспілки, громадські організації, зокрема міжнародні. Правовим полем у регулюванні діяльності формальних інститутів є такі нормативно-правові акти, як конституція, закони, укази, договори, контракти тощо. Натомість неформальні засновані на звичаях, традиціях, обрядах тощо.

На думку провідних вітчизняних науковців, розвиток інноваційної економіки України та відтворення її людського потенціалу значною мірою залежать від якісної перебудови їхніх базових інститутів поряд із формуванням та розвитком нових. Важливу роль у цьому процесі має відіграти передусім трансформація суспільства, яка визначається зовнішніми (інституційною структурою) та внутрішніми (соціально-економічними та техніко-технологічними змінами) чинниками. В узагальненому вигляді їх можна представити як сукупність основних складових – інституційного (базового), фінансово-матеріального, інноваційного, організації робочого місця, освітнього, соціального, демографічного, природного та духовно-культурного чинників.

З огляду на структуру соціально-економічних і техніко-технологічних умов відтворення людського потенціалу на сучасному етапі розвитку країни слід виокремити й чинники її інституційної структури, а саме інститути, що регулюють відносини: у сфері демовідтворення; у сфері освіти; в соціальній сфері; у сфері економічних відносин; в інноваційній сфері; у сфері духовно-культурного розвитку; у природоохоронній сфері; у сфері організації робочого місця. Виходячи з того, що кожен інститут у своїй діяльності керується низкою ухвалених нормативно-правових актів, постає завдання їхнього детального розгляду й аналізу.

Особливе місце серед інструментів державного регулювання, зокрема у сфері забезпечення формування, утвердження, втілення в суспільному виробництві та розвитку людського потенціалу, посідає Конституція України. Це основний закон, де визначено пріоритет держави у веденні соціально-економічної політики. І хоча Конституція України декларує низку принципів, успадкованих від соціалізму, що не відповідають реаліям, усе ж таки її потрібно розглядати як основний інструмент державної політики забезпечення умов відтворення людського потенціалу.

Конституція України встановлює перелік основних соціально-економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні: право громадян на працю; право на належний соціальний захист; право на житло; право на достатній рівень життя для себе та своєї сім'ї; право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; право на свободу наукової і технічної, а також інших видів творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав [7]. Однак закріплення в Конституції України основних соціальних прав та свобод людини і громадянина не дало реальних та відчутних переваг і гарантій людині в її реальній життєдіяльності. Причина – фінансова політика не передбачає вимог щодо забезпечення реалізації цих прав та свобод людини. Ні Бюджетний кодекс, ні щорічні Закони України "Про державний бюджет України" не враховують потреби реалізації основних соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні, що в підсумку деформує формування, утвердження, втілення в суспільному виробництві й розвиток людського потенціалу.

Дотримання конституційних прав громадян на соціальний захист забезпечує низка нормативно-правових актів держави. Серед них Закони України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" [8], "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" [9], "Про пенсійне забезпечення" [10], "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" [11] та інші нормативно-правові акти, що стосуються надання соціальних гарантій. Відповідно до Указів Президента України № 117 "Про Основні напрями соціальної політики" [12], "Про Стратегію подолання бідності" від [13] розроблено конкретні заходи, спрямовані на заміну системи

пільг на адресну грошову допомогу населенню. Основною їхньою метою є проведення державної політики щодо реалізації принципів соціальної справедливості. Одним із напрямів ефективного використання людського потенціалу є дієвий механізм заходів, спрямованих на додержання реалізації Закону України "Про зайнятість населення" [14]. У ньому закріплено право громадян вільно обирати види діяльності, які не суперечать закону і заперечується будь-яка форма примусу до праці, відображено правові, соціально-економічні та організаційні основи зайнятості населення і його захист від безробіття. Однак проблеми нормативно-правового забезпечення у сфері праці з погляду недостатнього теоретичного обґрунтування законодавчих та нормативних документів призвели до того, що останні не стали дієвими.

Досліджуючи пріоритети національного прогресу, варто зазначити, що на даний час визначальним фактором суспільного прогресу є інтелектуальна складова людського потенціалу, яка визначає можливість руху тієї чи тієї країни інноваційним шляхом. Тому підтримка відповідного інтелектуального рівня людського потенціалу, його збереження, розвиток і посилення є одним із найважливіших завдань інноваційної стратегії держави. Як державна влада реагує на стан інтелектуального потенціалу країни, свідчить про те, наскільки реальна політика відповідає обраній стратегії.

Законодавче поле України містить низку нормативно-правових документів, які безпосередньо чи опосередковано стосуються проблем інноваційного розвитку і розвитку людського потенціалу країни загалом. Це зокрема: Закони України "Про освіту", "Про інноваційну діяльність", "Про пріоритетні напрями розвитку інноваційної діяльності в Україні", "Національна доктрина розвитку освіти" та багато інших. Активізація інноваційних процесів є серед пріоритетів і Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Вирішити проблему розвитку людського потенціалу також мала освітня реформа. З прийняттям Закону України "Про освіту" [15], Указів Президента щодо основних напрямів реформування галузей освіти в Україні визначено правові засади їхнього функціонування і розвитку. Міністерство освіти і науки підготувало проекти законів прямої дії для кожного рівня освіти. Діє Закон "Про професійно-технічну освіту" [16], також планувалось, що повною мірою запрацює Закон України "Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності" [17]. "Ми не можемо допустити, щоб Україна виявилася на узбіччі НТП", – наголошували на засіданні Президії НАН України [18]. Отже, освіту було віднесено до найвищих національних пріоритетів суспільства. Уряд затвердив "Комплексну програму заходів розвитку середньої освіти на 1999–2012 рр." [19], яка передбачала перспективне запровадження нової законодавчої бази, удосконалення структури загальної державної освіти, науково-методичне забезпечення державних стандартів, комп'ютерних програм тощо. Уряд приділяв особливу увагу розвитку професійно-технічної освіти і, як підтвердження цьому, створив Міжгалузеву раду з питань професійно-технічної освіти, що координує зусилля в підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації робітничих кадрів на міжгалузевому рівні.

В умовах розвитку ринкових відносин, конкуренції, вільного вибору сфери докладання праці, вагомо зросла роль додаткової освіти як фактора більш ранньої орієнтації молоді. Отож, через систему позашкільної освіти реалізується положення Загальної декларації прав людини на всебічний розвиток кожної особи. Міністерство освіти і науки України в напрямі реформування виховної діяльності затвердило низку документів щодо методологічного та концептуального забезпечення освіти, зокрема: Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні [20], Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти. Загальна спрямованість цих документів – гуманізація й диференціація освіти, утвердження загальнолюдських і національних цінностей, формування громадянської свідомості молодого покоління.

В Україні також проводилась законотворча робота і щодо формування й реалізації державної науково-технічної та інноваційної політики, у сфері охорони інтелектуальної власності. Було прийнято Закони України "Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки", "Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків", "Про інноваційну діяльність". Низку нормативних документів для ефективного захисту прав інтелектуальної власності: Укази Президента "Про заходи щодо охорони інтелектуальної власності в Україні" та рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про невідкладні заходи щодо виводу з кризового стану науково-технологічної сфери України і створення реальних умов для переходу економіки на інноваційну модель розвитку", а також Доручення Президента України від 28. 09. 2001 р. № 1-14/1288, згідно з яким розроблено проект Концепції інноваційного розвитку економіки України.

На вирішення проблем, з якими зіштовхуються молоді науковці, були спрямовані укази Президента "Про Програму роботи з обдарованою молоддю", "Про додаткові заходи щодо підтримки молодих

вчених", "Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України". Що ж, Україна стала на шлях, орієнтований на XXI ст., де чинником економічно-соціального зростання є освіта, однак більшість заходів, будучи не профінансованими, є лише декларативними.

Потрібно вказати на істотні недоліки державного законодавчого забезпечення щодо реформування вищої школи. У Посланні Президента України до Верховної Ради "Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр." зазначено, що завдання європейської інтеграції може бути виконане лише за умов реалізації стратегії випереджального розвитку, що дасть змогу змінити сировинний вектор розвитку економічних процесів. У документі наголошено, що "основою стратегічного курсу, його базовим принципом має стати реалізація державної політики, спрямованої на запровадження інноваційної моделі структурної перебудови та зростання економіки, утвердження України як високотехнологічної держави. Наявний інтелектуальний та науково-технічний потенціал дає підстави на це розраховувати".

Основні положення вищезгаданих документів щодо інноваційного шляху економічного розвитку України були розвинуті в Стратегії соціально-економічного розвитку України на 2004–2015 рр. "Шляхом європейської інтеграції". Цей документ визначає засади та основні напрями соціально-економічного розвитку на найближче майбутнє.

Великі позитивні зрушення передбачала Програма діяльності Кабінету міністрів України "Назустріч людям", адже згідно з її положеннями в державі мало бути створено сприятливе середовище для розвитку економіки. Йдеться насамперед про розвиток базових галузей національної економіки, а також врегулювання соціально-трудова відносин, основою яких мало стати упорядкування та забезпечення належного рівня зайнятості. Недоліком цієї Програми є те, що соціально-трудова відносина потрібно спрямовувати не тільки на шлях регулювання зайнятості, а передусім на підвищення ефективності мотиваційних механізмів трудової діяльності.

Серед заходів, які здійснювала держава щодо підвищення матеріального рівня життя, було поступове збільшення розміру мінімальної заробітної плати, проте її рівень і надалі є нижчим за прожитковий мінімум. Об'єктивно оцінюючи цю тенденцію, слід зазначити, що рівень заробітної плати низький у галузях обслуговування, сільського господарства, закладах освіти і культури. З огляду на це треба констатувати, що в умовах, коли в Україні розвивається ринкова економіка, основні фактори виробництва – праця та підприємливість дедалі більше віддаляються від своєї природної оцінки – вартості. Аналізуючи дії органів законодавчої і виконавчої влади із регулювання заробітної плати на підставі Закону України "Про оплату праці", доходимо висновку, що основні механізми державного впливу на організацію зарплати не діють. Головною причиною цього є низька ефективність реалізації державної політики у сфері розподільних відносин, які потребують коректив. Недосконалі і практика встановлення рівня мінімальної зарплати і фонду оплати праці, трапляються випадки недотримання державних гарантій щодо мінімального рівня зарплати. Загальновідомо, що країна, в якій населення витрачає на продукти харчування понад 50%, вважається слабкорозвиненою. Застійна, "хронічна" бідність значних верств населення – ось найбільша небезпека. Для сімей, що тривалий час живуть у бідності, характерні: вимушена відмова від народження дітей, неможливість забезпечувати своє майбутнє, погане і нездорове харчування, недоступність сучасного медичного обслуговування, психологічні стреси, рання смертність в працездатному віці. Не реформувавши системи оплати праці, не можна подолати бідність і досягнути позитивних зрушень у політиці демовітворення.

Розроблено Комплексну програму з реалізації Стратегії подолання бідності від 21. 12. 2001 р. № 1712, де одним із напрямків вирішення проблем демо- і працевітворення мало стати збільшення доходів працівників від трудової діяльності. На першому етапі реалізації Стратегії (2001–2002 рр.) пріоритетним напрямом було збільшення рівня заробітної плати та забезпечення випереджувального зростання номінальної заробітної плати порівняно зі зростанням споживчих цін. Рівень бідності мав би знизитися з 26,4% до 26%, крайньої форми бідності – із 13,9% до 12%. На другому етапі (2003–2004 рр.) зусилля мали бути спрямовані на підвищення платоспроможності населення через невинне зниження кількості та питомої ваги працівників, які отримують заробітну плату, меншу за прожитковий мінімум. Передбачалося створення умов для стабілізації зростання доходів населення та зменшення рівня бідності до 25%, а крайньої її форми – до 8%. Третій етап (2005–2009 рр.) – це мало бути забезпечення динамічного зростання рівня реальної зарплати. Система соціального захисту мала б зупинити зубожіння найвразливіших верств населення, рівень бідності мав би знизитись до 21,5%, крайньої форми – до 3%. Утім, як засвідчує аналіз статистичних даних за 2000–2009 рр., поставленої мети не вдалося досягти, а отже й забезпечити нормальний рівень відтворення людського потенціалу.

Питанню "подолання" загострення демографічної ситуації в країні чимало уваги було приділено у Посланні Президента до Верховної Ради 2005 р., де передбачено впровадження в життя активних заходів з реалізації "Концепції демографічного розвитку України на 2005–2015 рр."

Ще одним кроком у вирішенні проблем формування, розвитку та реалізації людського потенціалу на національному рівні є прийняття низки законів стосовно охорони довкілля. В Україні від 25. 06. 1991 р. діє Закон "Про охорону навколишнього середовища", в якому зафіксовано екологічні права особи. Як зазначалося в "Стратегії економічної і соціальної політики на 2000–2004 рр.", ключовим завданням економічно-екологічної безпеки України та її соціальної політики є: здійснення на національному, регіональному та мікроекономічному рівнях найгостріших поточних і довгострокових пріоритетів економічної безпеки та охорони навколишнього середовища, розвиток та вдосконалення законодавчо-правової бази, застосування економічних інструментів для відтворення та раціонального використання природних ресурсів.

Наступним кроком у вирішенні проблем формування, розвитку та реалізації людського потенціалу мала стати розробка низки програм, спрямованих на поліпшення здоров'я населення і демоситуації в країні. Найбільшою щодо охоплення різних аспектів діяльності у сфері охорони здоров'я є комплексна програма "Здоров'я нації на 2002–2011 рр." від 11. 04. 2002 р. № 269. У зв'язку зі зростанням рівня захворюваності серед населення країни на туберкульоз розроблено однойменну програму, скеровану на боротьбу із цією недугою.

Розвитку культурних цінностей особистості присвячена комплексна програма на 2002–2012 рр. від 19. 03. 2002 р. № 630-26/2002. Окрім цього, розроблено інші програми, основна мета яких полягає у розвитку професійної, мистецької, літературно-художньої творчості, преси і книговидання. Але як і більшість добрих починань в Україні, програми є малодієвими через їхнє недофінансування.

Потрібно зауважити, що хронічно невдале проведення інституційних реформ спричинює хаотичність прийняття рішень вищими органами влади, що негативно позначається на розвитку інституційної системи України. Це зумовило формування механізму відтворення людського потенціалу, особливо у фазі його реалізації і в правовому, і в неправовому просторі.

Результати соціологічного опитування населення трансформаційних суспільств і в Україні, і в Росії впродовж 2010 р. показали, що 42% респондентів вважають неправові засоби ефективнішими, ніж правові, що зводить правові норми на рівень декларації, а не їх безпосереднього дотримання, тобто неправові дії підтримує більшість населення і сприймає як норму. Саме в цьому полягає головна причина низької ефективності суспільних реформ.

Вагомо впливає на інституційні перетворення, як зазначають українські фахівці, еліта суспільства. Проте і вона, особливо політична, адміністративна, судова та економічна, діє в межах неправового поля і відстоює здебільшого власні, а не суспільні інтереси.

Неефективність інститутів, недосконалість нормативно-правової бази і відсутність дієвих механізмів контролю за дотриманням законів є причинами деформації формальних інститутів, що виявляється у: прийнятті неефективних нормативно-правових актів, неузгоджених з реальною економічною ситуацією; відсутності конкретних інститутів реалізації прав власності на природні ресурси; відсутності інституційного середовища людського розвитку; низькоякісному фаховому аналізу системи запропонованих заходів та оцінці соціальних наслідків від їх реалізації в контексті правового підґрунтя; слабкий інституційний контроль і недосконалий механізм відповідальності за виконання законів, що сприяє позитивному сприйняттю неправових норм; перехід нових правових норм у легальний простір відбувається дуже повільно.

Серед причин недоліків у інституціональному забезпеченні національної системи відтворення людського потенціалу слід виділити довільність (недостатню теоретичну обґрунтованість) законодавчих і нормативних актів, що регламентують сучасну політику людського розвитку, і відсутність науково обґрунтованої оцінки дієвості регламентованих положень. Світовий досвід засвідчує, що від того, наскільки держава справляє дієвий вплив на формування, збереження і використання людського потенціалу, залежить не лише темпи її економічного розвитку, а й можливість її існування в цивілізованому вимірі.

Отже, успішність реформування інституційної структури суспільства залежить від зусиль усіх суб'єктів інституційної системи. Однак розбудова в Україні соціально орієнтованої моделі інноваційної ринкової економіки за умов невідповідності економічної і соціально-культурної інституційної структури спричинює негативні процеси в ході її трансформації, зокрема у формуванні, утвердженні та втіленні людського потенціалу в суспільному виробництві.

Особливість сучасного періоду полягає в необхідності надання інституційній структурі таких соціальних рис, як правовий характер, демократичність, ефективність державного управління, розвиненість, легітимність та захищеність приватної власності, розгалуженість та зрілість інфраструктури громадянського суспільства, права і свободи людини, надійність гарантій, що їх забезпечують.

З вищезазначеного випливає, що відтворення людського потенціалу потребує подальшого розвитку інституційних засад як на регіональному, так і на національному рівнях, а також постійного контролю за його реалізацією.

Література

1. Зимовець В. В. / Фінансове забезпечення інноваційного розвитку економіки / В. В. Зимовець // *Дзеркало тижня*. – 2006. – 28 січ. – С. 9–17.
2. Якубенко В. Деякі проблеми розбудови соціальної держави в Україні [Електронний ресурс] / В. Якубенко. – Режим доступу : <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:h03jYauueh0J:www.univ.km.ua/visnyk/218.pdf+>.
3. Голян В. А. / Проблеми формування інституціонального середовища національної економіки в умовах ринкових відносин / В. А. Голян // *Актуальні проблеми економіки*. – 2006. – № 5(59). – С. 4–11.
4. Геєць В. М. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). Інститут економічного прогнозування : моногр. / В. М. Геєць. – К. : Логос, 1999. – 630 с.
5. Носова О. В. Інституціональні підходи до дослідження перехідної економіки / О. В. Носова // *Інституціональні проблеми економічного розвитку* // *Економічна теорія*. – 2006. – С. 25–36.
6. Асемоглу Д. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонс, Дж. Ромбинсон // *Эковест*. – 2006. – № 5(1). – С. 7.
7. Конституція України зі змінами і доповненнями. – Харків : Весна, 2007. – 48 с.
8. Верховна Рада України; Закон від 05. 10. 2000 р. № 2017-III р. "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" від 05. 12. 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2017-14>.
9. Законодательство, факты, комментарии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakony.com.ua/files/docs1/00002445.doc>.
10. Система пенсійного забезпечення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.refine.org.ua/pageid-1051-1.html>.
11. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1533-14>.
12. Указ Президента України "Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 р." від 24. 05. 2000 р. № 117 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=717/2000>.
13. Указ Президента України "Про Стратегію подолання бідності" від 15. 08. 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=637%2F2001>.
14. Закон України "Про зайнятість населення" від 01. 03. 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=803-12>.
15. Закон України "Про освіту" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1060-12>.
16. Закон України "Про професійно-технічну освіту" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=103%2F98>.
17. Закон України "Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1978-12>.
18. Постанови Президії НАН України, оприлюднені у БД "Законодавство" Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/1992-2001/regulations/Pages/2000.aspx>.
19. Комплексна програма заходів розвитку середньої освіти на 1999–2012 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=348-99-%EF>.
20. Концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/laws/1_9_306.doc